

ЗОВНІШНІЙ ТА ВНУТРІШНІЙ ПРОЯВ МОТИВАЦІЇ АНТИСОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ СУБ'ЄКТІВ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ВІДНОСИН.

Практика свідчить, що багато злочинів певною мірою зумовлені негативною поведінкою самих жертв, тобто моральною виною.

Ключові слова: жертва злочину, злочинець та жертва, роль ситуації, мотив і мотивація, індивідуальні особливості суб'єктів, емоції та почуття.

Постановка проблеми. Винні, у вчиненні злочину, несуть за це відповідальність, але вид та міра покарання їх нерідко встановлюється з урахуванням того, яке значення для виникнення події злочину мала поведінка потерпілого.

Ступінь наукової розробки. Не можна не погодитися з висновками таких провідних криміналістів, як М.Я.Сегай, М.В.Костицький, В.Т.Нор, В.Г.Гончаренко та інших, що дослідження даної проблеми необхідне в комплексі, з метою запобігання злочинності та постановки справедливих рішень, а також запобігання таким формам негативної поведінки, які можуть мати провокаційний характер і водночас бути небезпечними для самої потенційної жертви [7].

Мета дослідження. Злочин, злочинець і жертва злочину становить єдине ціле і лише у своїй сукупності та взаємній зумовленості відображають справжню картину злочину в цілому.

У кримінології жертву злочину класифікують за різними підставами: залежно від складу злочину (статеві злочини, дорожньо-транспортні злочини і т.д.); за демографічними ознаками (професія, посада, рід занять, вік, стать, національність та інші); за морально-психологічними критеріями (довірливість, агресивність, статева розпущеність, схильність до вживання спиртного, наркотиків, деспотичне ставлення до рідних та близьких, жадібність); залежно від шкоди заподіяної жертві [7]. Окрему віктимологічну групу становлять такі жертви злочину, як симулянти, добровільно (як необережна, так і умисно) потерпілі від злочину [11].

Виклад основного матеріалу. Правоохоронна практика свідчить, що багато злочинів певною мірою зумовлені негативною поведінкою самих жертв (потерпілих), яка сприяла вчиненню злочинів. Моральна вина жертви злочину є негативною оцінкою дій і поведінки потерпілого, а не злочинця.

Водночас не можна недооцінювати роль ситуації в детермінації поведінки людини. Якщо розглядати дії (або їх результати) як наслідок, то зазвичай їх причини можна віднести або до ситуації,

або до особи. У зв'язку з цим як у психології, філософії, так і в юридичній науці можна виділити три основні підходи до пояснення поведінки людини. Зазначимо, що у психології і філософії існує значно більше напрямів щодо пояснення поведінки людини. Проте всі ці напрями, на перший погляд абсолютно різні і неповторні, врешті-решт, у тій чи іншій мірі зводяться до трьох основних аспектів щодо пояснення поведінки людини.

Перший аспект полягає в поясненні поведінки з погляду теорії властивостей. У цьому випадку причини поведінки зводяться суто до особи, точніше, до індивідуальних диспозицій діючого суб'єкта: властивостей, чинників, звичок та інших індивідуальних, особливостей особи [7]. Звичайно, при такому підході характеристики ситуації, як можливої причини дії (бездіяльності), повністю не ігноруються. Ситуації відводиться роль імпульсу до дії, каталізатора відповідної диспозиції. З безлічі особових диспозицій актуалізується та, яка налаштована на дану ситуацію. Поведінка, що спостерігається, пов'язується з властивостями, які визначаються, наприклад, як "готовність допомогти" або "задористість", яким приписується характер мотиву, і передбачається, що відповідні індивіди прагнуть проявити таку поведінку завжди, коли для цього надається можливість [11].

Прихильники другого аспекту до пояснення поведінки людини локалізують основні її причини вже не в особі, а в ситуаційних чинниках, особливостях ситуації [5]. Їх інтерес спрямований на виявлення причин, що зумовлюють зміну поведінки в часі: пристосування живої істоти до змінних ситуаційних умов. У цьому випадку індивідуальні відмітності залишаються поза сферою уваги, дія змінюється в часі внаслідок накопичення досвіду. Незважаючи на односторонність локалізації причин поведінки, при такому підході ситуаціонізм продовжує існувати не тільки в буденній свідомості, а й у професійній.

Третій аспект до пояснення поведінки є синтезом, що долає крайнощі теорії властивостей

і ситуаціонізму. Його послідовники вважають, що поведінка зумовлена як особовими, так і ситуаційними особливостями.

Проте статистична взаємодія особових і ситуаційних змінних не спростовує ні теорію властивостей, ні ситуаціонізм. Підтверджено, що інколи поведінка може пояснюватися як чисто особовими чинниками, так і ситуаційними.

Незважаючи на різноманітність підходів до пояснення поведінки людини проблема мотивації зводиться до пошуку відповіді на запитання: чому людина вчиняє так або інакше? Певні труднощі полягають у тому, що в схему поведінки доводиться вводити поняття мотиву й мотивації, які є чимось вигаданим, наукову пояснювальну цінність яких ще необхідно виявити і довести.

Відзначимо, що мотив і мотивація безпосередньо не спостережні і тому недоступні безпосередньому пізнанню.

Значення мотиву зводиться до об'єднання зв'язків, що виявляються між початковими умовами ситуації, та подальшою дією, до фіксації стійких індивідуальних особливостей людей. Отже, мотив відіграє роль пояснювального поняття, особливості наявної ситуації розглядаються як змінні, що мотивують поведінку, актуалізуючи стійкі мотиви людини. Така актуалізація є процесом двосторонньої взаємодії між характеристиками ситуації та мотивами суб'єкта.

Визначення мотиву можливе лише за допомогою з'ясування його ролі у процесі регуляції діяльності. Мотив є гіпотетичним конструктом, тобто якимось психічним утворенням, що виконує певні функції у процесі ініціювання поведінки людини. Поняття мотиву неможливо ототожнити з уже наявними конкретними психологічними поняттями, оскільки мотиваційне значення може мати широке коло ціннісних диспозицій суб'єкта.

Варто виділити три основні функції мотиву: спонукальну, спрямувальну та регулювальну. Термін "мотив" похідний від латинського "рухати, штовхати, приводити в рух", тому не викликає сумніву, що основна функція мотиву - функція спонукування активності людини. При цьому мотив не лише спонукає до здійснення якої-небудь дії (бездіяльності), але і є джерелом виникнення певних психічних процесів, що визначаються у своїй сукупності, як мотивація.

Спрямувальна функція мотиву полягає в постановці людиною мети дії (бездіяльності) та визначенні шляху її досягнення.

Наділення мотиву регулювальною функцією зумовлено традиційним закріпленням за ним певної ролі в регулюванні поведінки: по-перше,

мотив безпосередньо впливає на процес перебігу внутрішньої активності людини, спонукаючи і спрямовуючи її; і, по-друге, мотив впливає на поведінку людини. Мотив має місце до початку зовнішніх дій, під час їх здійснення, і лише після досягнення людиною поставленої мети його змінює інший мотив, актуальніший. Якщо ж мотив перестає бути актуальним до або під час здійснення дій, то вони втрачають значущість для суб'єкта і припиняються.

Досліджуючи поведінку людини, необхідно розглянути такі аспекти: людині властива довільна активність, що служить джерелом виникнення як внутрішньої активності (у тому числі і процесу мотивації), так і зовнішньої - реальної поведінки людини; в одних і тих самих об'єктивних ситуаціях для досягнення схожої мети різні люди обирають різні типи поведінки (зокрема, правомірні і неправомірні); в рамках одного і того самого типу поведінки люди обирають різну його форму, різні способи дії (або бездіяльності), різні конкретні засоби досягнення мети.

Виходячи з викладеного, можна зробити висновок, що поняття мотиву буде зрозумілішим, якщо розкласти спочатку цілісний "мотив" на більш окремі підмотиви. Це дасть змогу точніше пояснити особливості цілеспрямованості дії особи.

Мотиви формуються у процесі індивідуального розвитку як відносно стійкі оціночні диспозиції. У зв'язку з цим люди розрізняються за індивідуальними проявами тих або інших мотивів, у різних людей можливі різні ієрархії мотивів.

Поведінка людини в конкретній ситуації мотивується не будь-якими або всіма можливими її мотивами, а тим, найсильнішим мотивом в їх ієрархії, який за даних умов найбільше пов'язаний з перспективою досягнення відповідного цільового стану. Такий мотив активізується, стає дієвим. При цьому одночасно можуть активізуватися й інші мотиви, підпорядковані йому, або ті, що перебувають з ним у конфлікті.

Під мотивацією розуміється спонукання до дії певним мотивом. Мотивація розуміється як процес і як результат цього процесу. У першому вигляді мотивація є процесом вибору між різними можливими діями, процес, що регулює, спрямовує дію на досягнення специфічних для даного мотиву цільових станів і що підтримує цю спрямованість. Результатом даного процесу виступає не сама діяльність людини. Діяльність складається з окремих функціональних компонентів: сприйняття, мислення, навчання, відтворення знань, мови або моторної активності. А вони володіють власними накопиченим у ході життя запасами можливос-

тей (умінь, навичок, знань). Від мотивації залежить, як і в якому напрямі будуть використані різні функціональні здібності. Тому вважається доцільним виділити таке психічне утворення, що було би підсумком процесу мотивації і містило би в собі всі основні елементи, що належать до структури мотивації (потреба, мотив, мета, конкретний спосіб реалізації задуманого). Таким міг би виступати термін “спонука”.

Мотивація не є єдиним процесом, рівномірно від початку і до кінця пронизаним актом поведінки. Вона складається з різномірних процесів, що здійснюють функцію саморегуляції в окремі фази акту поведінки: процесу усвідомлення потреби і постановки загальної мети поведінки, процесу актуалізації мотиву і вибору типу поведінки, процесу вибору конкретного об'єкта і (або) конкретного способу поведінки. Безумовно, зазначені процеси гіпотетичні, оскільки об'єктивно виявити їх межі неможливо.

Мотивація пояснює цілеспрямованість поведінки, яку можна спостерігати, коли одна і та сама людина намагається досягти одну і ту саму мету абсолютно різними способами. У разі, коли безпосередня спроба досягнення мети натрапляє на перешкоду, обирається інший шлях.

Отже, суть мотивації полягає у виборі між різними можливостями і лягає саме на поняття мотиву як основного елементу мотивації.

Донедавна у психологічній літературі з проблем мотивації (а в юридичній літературі і тепер) під мотивом розумілася спонука до дії. І це не випадково, адже основною функцією мотиву є спонука поведінки. При цьому, за даними сучасної психології, мотив, що актуально переживається як прагнення до чого-небудь, безпосередньо поведінку не викликає. Функція спонуки поведінки становить суть мотиву, але лише як потенція, як готовність до дії. Потенційні ж мотиви стають такими, що реально діють за певних умов [3].

Нерідко мотиви позначаються як бажання, прагнення, інтереси [10]. Але останні в сучасному трактуванні означають фактично не вид мотиву, а лише етапи виникнення, становлення та розвитку існуючої мотивації.

Викликає сумнів ототожнення мотиву з емоціями [9]. Емоції безпосередні переживання, що супроводжують окремі життєво важливі ситуації, мають короткочасну дію. Емоції виражають оціночне відношення до явищ, що відбуваються і справляють певний вплив на ступінь вираження мотиву, але змістова сторона мотиву не змінюється під їх дією [2]. Наприклад, людина стає свідком насильства відносно близької їй людини і в

стані сильного душевного хвилювання, викликаною діями насильника, позбавляє останнього життя. На перший погляд може здатися, що поведінку людини в даному випадку спонукали лише її емоції, що виникли, коли вона стала свідком такого насильства. Насправді ж мотивами її поведінки можуть бути, припустимо, помста, припинення протиправних дій, тобто такі психічні явища, які виражають змістову сторону мотивації.

У деяких випадках емоції стають потребою і набувають мотиваційного значення. Ідеться про прагнення окремих людей до переживань тривоги, ризику і т. ін.

Мотивами не можуть виступати і почуття [1], оскільки останні є однією з основних форм переживання людиною свого ставлення до предметів і явищ дійсності. На відміну від ситуативних емоцій, що відображають суб'єктивне значення предметів у конкретних умовах, що склалися, почуттям притаманна відносна стійкість, і вони є суб'єктивною формою існування потреб.

Почуття, на відміну від мотивів, не спонукають самі по собі до дій, вони є лише певною формою існування мотивів. Мотиви стають реальними спонуками тільки як предмет стійких відчуттів [6].

Уявляється неправомірним ставити знак рівності між мотивом і психічним станом людини. Психічний стан - це узагальнена характеристика емоційних аспектів психіки людини в певний відрізок часу. До психічних станів належать прояв почуттів (настрої, афекти, тривога і т. д.), прояв уваги (зосередженість, неувважність), волі (рішучість, розгубленість, зібраність), мислення (сумніву), уяви (марення), прояв індивідуальних психічних властивостей (запальність, нестриманість) і т. д.

Мотиви спонукають до поведінки під час різних психічних станів людини. Термін “психічний стан” використовується для умовного виділення у психіці індивіда відносно статичного моменту. Психічні стани зазвичай короткочасні, мотиви ж можуть спрямовувати поведінку людини протягом тривалого часу.

Викликає сумніви ототожнення мотиву зі стимулом до певної поведінки, тобто із зовнішньою дією на особу, або з предметом потреби. Зовнішня мотивація тут відсутня, тому стимули можуть лише сприяти зміні мотивації, зумовлювати динаміку психічних станів особи і бути причиною зміни одного психічного стану іншим, але самими мотивами бути не можуть. З іншого боку, не всі потреби предметні. Наприклад, при задоволенні естетичної потреби дії можуть бути цінністю самі по собі.

У юридичній літературі іноді висловлюється думка, що визначає антигромадську установку як єдину передумову правопорушення [8]. При цьому установка являє собою суб'єктивні орієнтації індивіда як члена соціальної групи (або суспільства) на ті або інші цінності, приписуючи йому певні соціально прийнятні способи поведінки. Іншими словами, установка - це зайнята особою позиція, а не мотиви поведінки.

Проте більшість психологів і філософів, що вивчають проблеми особи, вважають, що справжні мотиви поведінки усвідомлюються далеко не повністю і не завжди, в усякому разі під час вчинення дій [4]. Змістова сторона мотиву не завжди адекватно відображається у свідомості, а іноді і зовсім у ній не фіксується. Щоб забезпечити внутрішній душевний комфорт, люди вважають за краще не помічати справжніх мотивів своєї поведінки, пояснюючи її собі іншими (тобто формулюючи) "благородними" спонуками. Неважко відзначити, що в наведених поняттях мотив підміняється мотивуванням, що не одне і те саме. Людина іноді схильна виправдовувати або хибно пояснювати мотиви своїх вчинків.

Часто мотив розуміється як усвідомлена потреба, що спонукає людину діяти для її задоволення. Проте зведення поняття мотиву до однієї лише потреби не може повною мірою пояснити поведінку людини.

Ведучи мову про мотиви поведінки, ми завжди маємо на увазі конкретні вчинки індивіда, що реально існують в об'єктивному світі. Але поведінка людини як зовнішній вираз суб'єктивного має індивідуальні особливості, певні риси, що відрізняють поведінку одного суб'єкта від поведінки іншого, навіть якщо в основі дій обох лежить одна й та сама потреба. Закономірно виникає запитання: чому поведінка різних людей така різна навіть у тому випадку, коли вони діють заради задоволення однієї і тієї самої потреби? "Цілком очевидно, що суть проблеми полягає не в змісті потреб, а у формі і засобах їх задоволення", [9]. хоча потреба, безумовно, відіграє не останню роль в ініціюванні поведінки людини. Тому, можливо, що до поняття мотиву, окрім усвідомленої потреби, необхідно відносити й інші психічні явища, які у своїй сукупності виступають як суб'єктивні причини конкретної поведінки індивіда.

У західній психології мотивації тривалий час панували уявлення про жорстку зумовленість будь-якої поведінки двома факторами: біологічними потребами і стимулами середовища. Однак наприкінці 50-х років минулого століття нові факти спонукали психологів виділити два класи

мотивів: внутрішні та зовнішні. Зовнішньою мотивацією стали називати детермінацію поведінки фізіологічними потребами і стимуляцією середовища, а внутрішньою мотивацією – зумовленість поведінки факторами, безпосередньо не пов'язаними з впливом середовища і фізіологічними потребами середовища. Внутрішньо вмотивована поведінка здійснюється заради себе самої. А зовнішній мотив актуалізується тоді коли головною причиною діяльності є отримання чогось, що перебуває поза цією діяльністю (грошей, слави, влади тощо).

Зовнішньою такою мотивацією називають тому, що самої діяльності вона безпосередньо не стосується. У разі дії зовнішньої мотивації спонукає не сама діяльність (не процес, не зміст діяльності), а щось зовнішнє щодо неї.

Процесуальний мотив – це завжди стан "радості", задоволення від своєї справи. А коли діяльність спонукається матеріальними благами (корислива злочинність), соціальними факторами (статусом, престижем, владою тощо), то вона зовнішньо вмотивована.

Процесуально внутрішньо вмотивовані форми активності створюють враження відсутності мети, спрямованості на процес, а не на результат діяльності. Зовнішньо ж умотивованим виявляється все, спрямоване на досягнення кінцевого результату чи мети.

Висновки. Отже, як безпосередні, причини будь-якої поведінки людини можуть виступати лише внутрішні психічні явища як результат взаємодії особових чинників і об'єктивних умов ситуації, а суб'єктивна сторона злочину, як відомо, являє собою відображення у свідомості суб'єкта об'єктивних ознак вчиненого ним діяння, характеризує його ставлення до них і виражає об'єктивну сторону злочину у психіці особи винного та потерпілого.

Список літератури

1. Джекебаев У.С., Рахимое Т.Г., Судакова Р.Н. Мотивация преступления и уголовная ответственность. - Алма-Ата, 1987,- С. 58.
2. Зелинский А.Ф. Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении. - Харьков, 1986.- С. 54.
3. Ковалев В.Й. Мотивы поведения и деятельности. - М., 1988.- С. 64.
4. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. - М, 1977.- С. 201.
5. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. - М, 1981.- С 300.

6. Психология. Словарь. - М., 1990.- С. 445-446.
7. Руднк Г.А. Психология.- М, 1962.-С. 103.
8. Сахаров А.Б. О личности преступника и причинах преступности в СССР.- М., 1961. - С. 58-59.
9. Тарарухин С. А. Установление мотива и квалификация преступлений. -К., 1977.- С. 10.
10. Филановский И.Г. Социально-психологическое отношение субъекта к преступлению. - Л., 1970.- С. 46.
11. Харазишвили Б.В. Вопросы мотива поведения преступника в советском праве - Тбилиси, 1963,- С. 94.

Стаття надійшла до редколегії 17 лютого 2010 року.

Рекомендована до опублікування у «Віснику» членом редколегії М.К. Якимчуком.

V.M. Melnichok

EXTERNAL AND INTERNAL MANIFESTATIONS OF ANTI-SOCIAL BEHAVIOR MOTIVATION OF CRIMINAL PROCEDURE RELATIONS ENTITIES

Summary

Practice proves that a lot of crimes are to some extent predetermined by the victims' negative behavior that is their moral fault.

Keywords: crime victim, criminal and victim, situational role, motive and motivation, individual characteristics of the entities, emotions and feelings.

В.М. Мельничок

ВНЕШНЕЕ И ВНУТРЕННЕЕ ПРОЯВЛЕНИЕ МОТИВАЦИИ АНТИСОЦИАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ СУБЪЕКТОВ УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация

Практика свидетельствует, что много преступлений определенной мерой обусловлены отрицательным поведением самых жертв, т.е. моральной виной.

Ключевые слова: жертва преступления, преступник и жертва, роль ситуации, мотив и мотивация, индивидуальные особенности субъектов, эмоции и чувство.